

1759a
M11

Тааттатаабы киин библиотека.

“Уу - олох тыына”

(11 кылаас оҕолоругар ыытыллыбыт аква-уруок сценарийа)

Оҕордо уонна ыытта библиограф
Сергеева В.П.

Ытык-Күөл, 2001 с.

Кулун тутар 22 күнэ — Аан дойдутаабы уу күнэ.

Ууну туттааччылар норуоттар икки ардыларынаабы ассоциациялара 1994 с. “Аан дойдутаабы уу күнүн” аан бастаан ыытарга этии киллэрбитэ. Ол онтон ыла бу күн уу объектарын харыстыыр маассабай мероприятиелар, пропагандалыыр хампаанньалар, экскурсиялар, конференциялар, семинардар, форумнар уонна выставкалар ыытыллаллар. Биҕиги дойдубутугар Уу күнүн айылҕа ресурстарын Министертвотын иһинэн баар уу хаһаайыстыбатын сулууспата бэлэмнээн уонна салайан ыытар.

Беседа : «Киби уонна уу».

[Сир урдугэр билигин 5 млрд. тахса киби олорор. Сир айылбата киби олороругар уонна сайдарыгар комото туох да улахан. Кэнники уон сылга дьон буруйуттан (таас чох, нефть, газ уматаллар, ядернай испытаниелар ытыллаллар) климат уларыыта барда. Массыналар двигателлэрэ, промышленнай предприятиелар буруолара салгынна углекислай газ элбээбинигэр тириэртилэр.] Атмосфера ис араната сылйан «парниковай эффект» уоскэтэр. Самолеттар, космической аппараттар көтөннөр атмосфера озоновой араната синньиир, Сиргэ уу эргирэ молтуур. [Уубут кытта киртийэр, уу кыыллара уонна уунээйилэрэ өлөллөр.] Нефтяной суднолар авариялара дьиннээх катастрофаба тириэрдэллэр. Муораларга, куоллэргэ, океаннарга химической веществонан атарабыыс буолбут балыктар, кыыллар өлөллөр. [Киби доруобуйатыгар кирдээх уу буортутун туһунан этэ да барыллыбат.] УУ бэйэтин састаабыгар элбэх химической веществаах, онтон буорга, уунээйилэргэ, куоллэргэ, океаннарга, орустэргэ бэрсэр питательнай веществонан хааччыйар. Сир урдугэр баар уу 94% Мировой океан туустаах уута ылар. Туустаах уу хабаайыстыбаннай сыалга сатаан туттуллубат. Онтон кураан сир уута 6% , ол онтон ырааба 2% ледник буолан турар. Орустэргэ баар биьиги ибэр ууларбыт 1,2 тыс.куб.м. эрэ ылаллар. Умереннай климатка киби нормально олороругар сууккаба абылыгын кытары 3,5 литр ууну иьизн соп, онтон пустыняба кырата 7,5 литр ууну ибэр. Абаабакка киби 40 хонук олоруон соп эбит, онтон уута суох баара-суоба 8 хонук. Биьиги өрус уутун хабаайыстыбаба уонна абылыкка туттабыт. Киби ибэр уута олох ыраас буолуохтаах, доруобуйаба буортулаах химической веществолар уонна микроорганизмнар, токсичнай веществолар дьаат курдук дьайаллар. Организмна муньулан бараннар араас генетической уларыыларга тириэрдихтэрин соп, колуонэттэн колуонэбэ бэриллэр ыарыыларга кубулуйуохтарын соп.

[Ол эрэри дьон ыраас уу саппаабын олус халымардык тутталлар.] Хабаайыстыбаба туттарын табынан промышленноска уонна энергетикаба элбэх уу саппааба туттуллар. Х-р: 1 тонна саахарга – 100 куб.м., 1 тонна куммабы онорорго – 250 куб.м., 1 тонна алюминийга – 120 куб.м., 1 тонна алтанна- 5000 куб.м. уу бараллар. Саамай элбэх ууну туттар хабаайыстыбаннан уунан сири нуолсутуу буолар. Х-р: 1 тонна бурдугу ууннэрэргэ- 1,5 – 2 тыь. Куб.м уу, 1 тоона хлопокка – 4 тыь.куб.м. уу, 1 тонна рискэ – 5 тыь.куб.м. уу баранар. Сир урдугэр нуолсутуугэ 2500 куб.м. уу туттуллар. Уу туьата суох тобуллара эмиз олус элбэх. Москва куоратка биир сууккаба туьаныллыбакка хаалбыт 300 тыь.куб.м. ууну таах канализацияба тобон кэбиэллэр. Онтон сайдыылаах омук дойдуларын олохтоохторо сылга ортотунан биир кибиэхэ 150-200 куб.м. ууну тутталлар.

[Аны биир саамай сурун кутталынан буолар орустэр уонна урэхтэр ууларын киртитии. Учугэй ыраастыыр сооружениелар омук дойдуларыгар уонна Россияба улахан промышленнай эрэ куораттарга бааллар. Онон кыра

заводтар, фермалар фабрикалар, куораттар уонна дэриэбинэлэр кирдэрин-хахтарын, тобохторун орустэргэ, куоллэргэ, урэхтэргэ тоболлор. 1куб.м. кир – 10 куб.м ыраас ууну киртитэр. Онтон 1 литр нефть – 10 мол.литр ууну киртитэр.

Ходубаларга, обуруот сирдэригэр уоннэри-койуурдэри утары ыбыллар ядохимикаттар ардах уута суурайан илдьэн урэхтэргэ тубэрдэбинэ, кинини кытары кэлсибит 2,1 пестицид урэх, куол балыгын биирдэ суох оноруон соп. Биьиги планетабытыгар примерно 500 мол.киби кирдээх ууну абылыкка туттан дизентериянан, гепатитынан, брюшной тифынан, холеранан уонна да атын араас сыстыганнаах ыарыыларынан ыалдьаллар.

Билигин ыраастыыр сооружениелары туруорарга х-р Америкаба 40 млрд. тахса доллар суумалаах уп наада. Ити тумугэр сир шарын олохтообун 1/3 ыраас уу тийибэт. Сана сайдан эрэр дойдуларга Азияба, Африкаба кирдээх уунан нэбилиэнньэ 90% туттар.

Проблема улаатан Холбоуктаах Нациялар Тэрилтэлэрэ (ООН) 1972с. конференциятынан «Тулалыыр эйгэни харыстаабын Бутун аан дойдутаабы кунун» олохтообута, сыл аайы бэс ыйын 5 кунугэр бэлиэтэнэр.

Саха сиригэр тулалыыр эйгэ соччо-бачча алдьана илик диэн ойдобул соторутааныга диэри баара. Ити ойдобул сыыбата бу кэлинни сылларга ойдонно. Биьиги республикабытыгар хайаттан, хостуур промышленность куускэ сайдар.Сиртэн хостонор тувалаах баайдары айылбаба охсуута суох ылар сатамат. Боуолэктэр кэниилэр, куораттар улааталлар, комбинаттар, фабрикалар тутуллаллар. Сорох промышленнай, олох-дьабах хаанчыйытын, коммунальнай хабаайыстыба предприятиелара хабаайыстыбаннай наадаларыгар туттубут кирдээх ууларын ыраастыыр аналлаах тутуулара суох буолан ыбан кэбибэллэр.Тыа сирин нэбилиэнньэлээх пууннарыгар канализация кыайан тутуллубат. Онтон биьиги обугэлэрбит кыыллары, уунээйилэри, сирин, айылба костуулэрин танара оностоллоро, кинилэр тыыннаахтарын билэллэрэ. Ийэ айылбаларыгар тосту-туора хаампаттара, киниттэн абылларыгар-танналарыгар эрэ соп буолары ыларга кыбаллаллара. Ити курдук айылбаба сыыан уоскээбитэ. Ол да иьин айылбаны харыстыыр араас бобуулар, угэс, сир-туом уоскээбитэ. Саха кибитэ дьизэ-уот туттар наадата суох мабын кэрдибэтэ, улахан наадата суох сир кырсын алдьаппата, котор-суурэр уубуур кэмигэр бултаабата билинни дьиннээх экологическай культураба киирсэр. Сана уйэ сабаланыытыгар аныгы киби айылбаны бабылыырга хотторуулаах хаалан, былыргы обугэлэрбит угэстэрин диэки хайыбарга кубэлиннэ. Хас биирдии ыал чэбэрдик олоруута, хас биирдии ойбоннор, куоллэр саас аайы ыраастаныылара, дэриэбинэ табынаабы от-мас харыстаныыта – бу буолар биьиги экологическай культурабыт. Экология биьиги тэлгэбэбиттэн сабаланар.

“Билгэбиттэр” стартовой оонньуу.

Билигин бибиги сынньана таарыйа бу кэлэр сайыммыт хайдах буолуон билгэлээн коруохпут. Саха дьоно былыргы обугэлэрин сабаттан кун-дьыл туругун уонна инникитин хайдах буолуохтаабын кэтээн көрөллөрө, билгэлииллэрэ. Ол кинилэр тыйыс айылбалаах сиргэ олорор буоланнар, улэлэрин-хамнастарын тэринэллэригэр, суоҕу-ас иитэллэригэр олус улахан суолталааба. Куну-дьылы билгэлээбиннэ дьэ суоҕулэрэ эмиз элбэби этэллэр, кун-дьыл уларыытыгар быыылара-майгылара уларыар. Х-р: сылгы тыал-куус, хаар-сиик буоллабына, хабынырыра уксуур, оттон ичигэс кэлэригэр элбэхтик тыбыылар, ардах туҕэригэр уонургээн тонхолдьуйар, буорга куолэбийэр эбит.

Мин эбиэхэ билигин билгэлэр сабаланыыларын этиэм, эбиги хайдах кун-дьыл буолуохтаабын салбаан этэн биэрин, тоҕо билгэбит эбиккитий?:

1. Барабайдар уорунэн элбэх буолан сиртэн-сиргэ кото-кото туҕэр буоллахтарына...(соторунан куустээх уонна уҕун кэмнээх тыал туҕэр).
2. Бөтүүк туун уобун иннинэ хабыытаатабына...(былыттаах кун-дьыл чугабыр).
3. Одох буруота халлаанна конотук тахсар буоллабына...(тымныы туҕэр).
4. Кулун тутар ыйа былыттаах халлаанна табыстабына...(ардахтаах сайын буолар).
5. Кыбын чараас хаардаах уонна тымныы буоллабына...(кураан сайын кэлэр).
6. Куоска одох урдугэр сыттабына...(халлан сотору тымныйар).
7. Саас сир кырса хаар анныттан коборон табыстабына...(учугэй, өн сайын кэлэр).
8. Саас хаар бытааннык уулар буоллабына...(сайына ардахтаах буолар).
9. Саас кус этэ эмис буоллабына...(саас тымныы уонна уҕун буолар).
10. Муус куолгэ томточчу тоннобуна...(уулаах саас буолар).
11. Туннук остуокулэтигэр, арааматыгар таммахтар ололбут буоллахтарына...(халлаан сылыйар).
12. Сарайтан туҕэр муус чопчулар уҕун буоллахтарына...(сааба уҕуур, уулаах саас буолар).
13. Хаар эрдэ хараардабына...(катордор эрдэ кэлэллэр)

Киби айылбаа сыбыаньтан дьоннор бэйэ-бэйэлэригэр сыбыаннара костор. Экологическай культураны иити – общество уонна хас биирдии киби ойун-санаатын уларытыы, экологическай ойго-санааҕа иити буолар. Айылбабытын билинниттэн харыстаан, хас биирдии бэйэбит болҕомтобутун ууран туран кыһанар буоллахпытына биирдэ эрэ Саха сирэ ыраас экологическай зона буолар кыахтаах. Командаларга дьиэҕэ соруудах бэриллиттэ: **“Биьиги харахпытынан Таатта инникитэ”** диэн плакат урууьйдаан аҕалан, онтугутун комускуохтээххит. Ол тула дискуссия барыаҕа, эппиэттэр чопчу, чуолкай буолуохтаахтар. Утары командалар критическэй боппуруостаргытын биэрэн иьиэхтээххит.

Дискуссия көхтөөхтук барарыгар манньк боппуруостары эбии биэртэлиэххэ соп:

1. Эьиги санаабытыгар улууспут экологическай отгунэн сайдар биричинэтэ туохха буолуой?
2. Улууспут нормальнай олобун хааччыйарга ханнык сулууспалар улэлиэхтэрин собуй?
3. Улууска эбии ханнык промышленнай тэрилтэлэр баар буолуохтарай?
4. Инники оттугэр улууьу хайдах киби салайыай?
5. Айылбаны кытары эйэлээх буоларга ханнык улэлэр ытыллыахтарай?
6. Улууспут тулалыыр эйгэтэ тупсарын туьугар эьиги тугу эбии киллэриэ этигитий? Уо.д.а.

Соруудаьы объективно сыаналыыр сыалтан командаттан биирдии киби журига киирэрэ ордук.

Биьиги аква-уроукпут бугун уу тематыгар ананар. Билигин викторина таайтарабын, ууга сыбыаннаах. Маны команданан субэлэьэ охсон баран биир киби эппиэттиир. Биирдии эппиэккэ 2 очко бэриллэр:

1. Уу анныгар киби тыынарыгар аналлаах, ыгыллыбыт салгыннаах баллоннаах тыынар аппарат тугуй.? (Акваланг. Aqua – диэн латинскай тыл – перевода «Уу», Lung – англ тыл – перевода “Чэпчэки”)
2. Тверь куорат атыыьыта, путешественник Аравийскай муораны туораан Индияҕа тийэн 3 сыл баьыттан атабар диэри кэрийэн, Индия культуратын, айылбатын туьунан дневник суруйан хаалларбыт киби аата. (Афанасий Никитин).
3. Куоллэри уорэтэр специалистары туох диэн ааттылларый? (Лимнологтар).
4. Россия саамай уьун оруьэ ханныгый? (Обь).

5. Аан бастаан картаба Лена орубу киллэрбит киби кимий? (Семен Челюскин).
6. Бу куолгэ 300-чэкэ орус тувэр, саамай улаханнара Ангара. Ханник куолуй? (Байкал куөл).
7. Италияба төрөөбут моряк, португальскай хараабылларга устубут, Испания королеватыгар Изабеллаба Атлантической океанынан Индияба устан тийэр проегы кордорбут киби, биллиилээх путешественник кимий? (Христофор Колумб)
8. Сир шарыгар саамай улахан океан ханныгый? (Тихий океан)
9. Океан анныгар буолар сир хамсаабыннара, вулканнар эстиилэрэ 20-30 метр урдуктээх долгуннары туох диэн ааттылларый? (Цунами).
10. Аатырбыт Ниагарскай водопад ханник дойдуга баарый? (Америка)
11. 1 мол.куб.м. дирииннээх ууну мунньар искусственной водоему туох диэн ааттылларый? (Водохранилище).
12. Ханник океаннар баалларый? (Индийскэй, Атлантической, Тихий, Северный ледовитый океан).
13. Муораны урубуйдуур художнигы ким диэн ааттылларый? (Маринист. Marina – латинскай тылтан, marinus – “морской» диэн тылтан)

Маринистар муора пейзазын, байыаннай суднолары, муораба буолбут исторической событиелары урубуйдууллара. Кэлин XVII уйэбэ муора стихиятын, балыксыттар олохторун кордорор буолбуттара. XVII-XIX уйэ биллиилээх маринистара К.Ж.Верне (Франция), Кацусика Хokusай (Япония), У.Тернер (Англия), И.К.Айвазовскай (Россия), С.Щедрин (Италия) буолбуттара. Мин билигин эбиэхэ билибиннэриэхпин бабарабын **С.Щедрин** **улэлэрин:** «Вид в окрестностях Сорренто», «Лунная ночь в Неаполе», «Грот Матроманио на острове Капри», «Большая гавань на острове Капри». **И.К.Айвазовскай** **улэлэрин:** «Вид Леандровой башни в Константинополе», «Лунная ночь на Капри», «Морской берег. Прощание», «Бурное море», «Кораблекрушение». (Кэпси-кэпси оболорго кордоруу) И.К.Айвазовскай манник диэн суруйан турар: «Айылбаны копируйдуур художник, кини хамначчыта буолар. Памята суох киби, учугэй тыыннаах фотоаппарат курдук копировальщик буолуон соп. Ол гыннар дьиннээх художник хайдах да буолбат. Тыыннаах суурээн хамсаабынын киистэ сатаан хабаан ылбат: чабылбаны, куубурэн эрэр тыалы, долгун чалыргыырын – натураттан урубуйдуур кыаллыбат».

(Жюри очколарын аабар).

Эппитим курдук сир шарын $3/4$ океаннар уонна муоралар ылар, $1/4$ эрэ кураан сир. Муоралары уонна океаннары барыларын холбоон “Мировой океан” диэн ойдобулгэ киллэрэллэр. Биьиги планетабытыгар билинни кэминэн 4 океан уонна 75 муора баар. Бу мировой океан элбэх сылаабы, сииги, габы бэйэтигэр да ылар, табаарар дабаны, айылбаа эргимтэни уоскэтэр. Уобэттэн туспут араас веществолар Мировой океан тугэбэр туьэnnэр биьиги олорор сирбит хабыгар улахан оруолу оонньуулар. Мин эьиэхэ итинник кыра билиьиннэрии эрэ оноруохпун соп. Биьиэхэ бугун ыалдьытты кэллэ бэйэтин этинэн-хаанынан океаны учугэйдик билбит киьи, моряк идэлээх биир дойдулаахпыт **Рахлеев Иван Федотович.** Кини кэпсээнин истиэххэин, видеосюжеттарын, хаартыскаларын коруоххэин. Бизэр боппуруостаргытын бэлэмнии олороорун. (Санаа атастаьыта)

(Жюрига тыл бэриллэр. Тумугэр командалары наьараадалааьын)

Бугун биьиги айылбабыт, уу туьунан кэпсэттибит. Айылба олох тордо буоларын умнуо суохтаахпыт. Сир урдугэр баар уйгу-бийан барыта, учугэй уонна куьабан костуу арааьа уостубат уйгулаах, бараммат быйаннаах айылба барахсантаан силис-мутук тардан силигириир, уунэр-чэчириир, торуур-ууьуур, сайдар –торолуйар аналлаах. Аан дойду урдунэн экологическай кризьи табаарбат туьуттан бары кууьу тумэр кэм кэллэ, эьигиттэн кэлэр колуонэлэртэн ити ирдэбил ирдэниэ турдаба. Манан биьиги аква уроокнут бутэр туох эмэ санаалаах баран эрэгит буолуо диэн эрэнэ хаалабыт.